
HISTORIČNA PERSPEKTIVA PREUČEVANJA JEZIKOSLOVNIH VED. NEKATERI VIDIKI ANTIČNEGA RAZUMEVANJA JEZIKA

Ko preučujemo zgodovino jezikoslovnih ved, se srečujemo v glavnem z dvema možnostma: po eni strani bolje spoznavamo vede, na podlagi katerih se je razvilo sodobno jezikoslovje, po drugi pa skoraj na novo odkrivamo smeri, ki niso del jezikoslovne tradicije Zahoda. V prispevku so shematično prikazane nekatere jezikoslovne vede antične kulture. Del teh lahko brez težav umestimo v zahodni epistemološki kontekst, saj predstavljajo v marsikaterem vidiku celo začetek te tradicije. Problem historične perspektive pa se pojavlja pri drugih vedah oz. njihovih smereh, npr. pri semiotiki in t. i. metafizični etimologiji. Vprašanja, ki si jih ob takih primerih zastavljamo, so: Kako naj te vede preučujemo? Kako naj se do njih opredelimo? Je njihovo preučevanje sploh smiselno?

Jezikoslovje se vsaj v zadnjem stoletju prevalentno ukvarja predvsem s preučevanjem jezikovnih pojavov v sinhroni in sistemski perspektivi. Ker se je ta epistemologija tako uveljavila, skoraj že pozabljamo, da ni niti edina »znanstvena« niti edina možna. Ne samo, da je mogoče jezik kot pojav obravnavati znotraj drugačnih epistemologij; tudi jezikoslovje samo lahko postane predmet obravnave, pri čemer se kot eden od možnih rezov uveljavlja historična perspektiva.¹

¹ Z lastno zgodovino se je začelo jezikoslovje ukvarjati zelo dosledno v drugi polovici 20. stoletja, ko je izšlo nekaj mednarodno relevantnih del na to temo. Med revijami se s historiografijo jezikoslovja ukvarja *Historiographia Linguistica*, med združenji pa velja omeniti Société d'Histoire et d'Epistémologie des Sciences du Langage in The Henry Sweet Society. Pomembni koraki v tej smeri so bili opravljeni tudi na Slovenskem, vendar v večini primerov le znotraj zgodovine slovenskega jezikoslovja (v ta kontekst sodijo npr. številne študije slovenskih raziskovalcev o Stanislavu Škrabcu; za antično jezikoslovje velja izpostaviti npr. Babičevo in Ahačičevo delo).

Današnje tendence po interdisciplinarnosti znanja, uveljavitev sociolingvistike, antropolingvistike, etnolingvistike in drugih takih ved, lahko vključimo v širši kontekst zavračanja (ali preraščanja) pozitivističnih delitev in vračanja k modelom enciklopedičnosti. To pa pomeni, da je treba spet vzpostaviti tudi epistemološko cikličnost znanj, nadomestiti torej veljavni teleološki model z nekoliko pozabljenim, a nikakor ne novim klasično-humanističnim modelom cikličnosti, ki neobhodno vključuje tudi historično perspektivo kot »samoobravnavo« vede, torej vračanje vede k sami sebi. Predmet jezikoslovja naj ne bi bil samo jezik (oz. njegovi pojavi), ampak tudi jezikoslovje samo. Historična perspektiva je ena od možnih perspektiv, s katero veda (stroka, znanost) spoznava samo sebe. Taka perspektiva ima seveda svoje specifične zahteve, ki jih moramo spoštovati, če se želimo izogniti dvema zagatama, ki prežita na vsakršno historiografijo (zgodovinopisje): kronologiji in karikaturi. Historiografija jezikoslovja naj ne bi bila torej niti kronološko nizanje objav, teorij in šol s tega področja (kar bi jo omejilo na kronologijo) niti neposredno umeščanje le-teh v sodobne kulturne kontekste (kar bi se sprevrglo v karikaturu). Historiografija (zgodovinopisje) jezikoslovja ima za cilj razumevanje sedanjega stanja vede z opazovanjem njenega razvoja in iskanje odgovorov na sodobna vprašanja med teksti t. i. kulturne dediščine.

V prispevku nameravam posredovati uvodne izsledke raziskave o pojmovanju jezika in jezikoslovja v poznoantični kulturi.²

1 Na začetku je bil mit

Na vprašanje, kdaj se je začelo jezikoslovje, ni mogoče odgovoriti, dokler se ne zaustavimo ob pomenu termina jezikoslovje. Z ožjim pomenom, ki ga temu izrazu pripisuje danes večina jezikoslovcev po svetu, se je jezikoslovje začelo leta 1957, ko je izšlo Chomskyjevo delo *Syntactic Structures*. Če pomen termina nekoliko razširimo, potem lahko postavljamo zgodnejše letnice rojstva – leto 1916, ko so izšla Saussurejeva *Predavanja iz splošnega jezikoslovja*, ali leto 1786, ko je William Jones dokazal sorodnost sanskerta, grščine, latinščine in germanskih jezikov. A s tem posegamo že na področje epistemologije, ki presega okvir tega prispevka.

² Prispevek predstavlja predelano in dopolnjeno poglavje doktorske disertacije *Vprašanje semiotike v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku* (Grgič 2005a).

Jezikoslovna historiografija pa se ne ukvarja samo z jezikoslovjem, kot ga pojmuje danes, ampak tudi z drugimi in drugačnimi vedami, ki so kdaj obravnavale vprašanja jezika. Te so bolj ali manj blizu sodobnemu pojmovanju jezikoslovja. V prvem primeru pravimo, da predstavljajo tradicijo jezikoslovja; v drugem primeru pa se že v osnovi sprašujemo, kako in če sploh vključiti take vede med jezikoslovne.

Na tem mestu bomo omenili t. i. ljudsko lingvistiko (*linguistique populaire*). Osnovna podmena vede, ki preučuje ljudsko lingvistiko, je, da je vsak človek, ki si kdaj postavi še tako enostavno vprašanje v zvezi z jezikom in po možnosti poišče tudi odgovor nanj, že »jezikoslovec« (Auroux 1984). Pred vsakim znanstvenim jezikoslovjem obstaja tudi še neko drugo, imenujmo ga ljudsko jezikoslovje, ki pa (podobno kot mit v odnosu do logosa) ne ponikne takrat, ko se pojavi znanstvena veda, ampak z njo soobstaja še naprej.³ Oblika takega predznanstvenega jezikoslovja so miti – v njih, pravi ljudska lingvistika, lahko nahajamo začetke naših jezikoslovnih ved.

V mitih vseh kultur, v vseh religijah in v vseh obredjih zavzema vprašanje jezika posebno mesto (Borst 1963). Preučevanje grških mitov nam je doslej prikazalo grško »mitološko« jezikoslovje kot dokaj moderno: jezik se v grških mitih pojavlja kot sredstvo spoznavanja in sporazumevanja. Nikjer ne zasledimo kake pripovedi o izvoru, izumu jezika ali o jeziku kot božjem daru. Prve tovrstne »mite« dolgujemo filozofiji, in sicer Platonu. Namigi na kaj, kar bi imelo tudi najmanjšo zvezo z jezikom, so v pisnih virih, ki povzemajo mite, redki. Iz Hezioda izvemo, da je Zevs obdaril Pandoro z močjo laganja in prepričevanja (Heziod, *Dela in dnevi*, 60–82); o Hermesu nam predklasični avtorji zapišejo, da je bil bog popotnikov in trgovcev, njegovo botrovanje besedi pa je iz kasnejših obdobj. Prav tako je iz kasnejših obdobj sklicevanje na Orfeja kot na tistega, ki stvarjem in ljudem določa imena. Prva pričevanja orfizma datiramo sicer v 4. stol. pred n. št., izhajajo pa iz omejenega okolja t. i. orfičnih misterijev in zato niso povezana z občim grškim mitološkim svetom.

2 Epistemologija in tipologija jezikoslovnih ved v antiki

Glede razumevanja in razvrstitve jezikoslovnih ved v antiki velja izhodiščno vprašanje, ki smo si ga postavili v uvodnem razdelku. Da so nekatere od teh ved zelo

³ Primer ljudske lingvistike nahajamo npr. v pregovorih (*Vsaka vas ima svoj glas, Kdor molči, devetim odgovori, Jezik je okno v svet*), katerih aktualnost se po dognanjih znanstvenega jezikoslovja ni zmanjšala ...

blizu današnjemu pojmovanju jezikoslovja, je dokaj jasno. Prav tako ni dvoma, da so antične jezikoslovne vede v marsičem osnova, podlaga današnjemu jezikoslovju. Te vede predstavljajo torej začetek evropske jezikoslovne tradicije in jih zato lahko neproblematično obravnavamo s stališča sodobnih epistemologij (v nadaljevanju prispevka si jih bomo na kratko ogledali pod točko 3).

Večji problem predstavljajo tiste vede, smeri, šole in teorije, ki jih ne moremo vključiti v tradicijo zahodnega jezikoslovja. Razvojna perspektiva nam pokaže, da so te vede spčetka res vsaj mejile na jezikoslovje, a razkorak med njimi in slednjim je postajal vedno večji – predvsem na ravni metodologij, ciljev, epistemologij. A hkrati ostaja dejstvo: tudi te vede so se ukvarjale z vprašanji jezika. Ali naj jih torej obravnavamo kot jezikoslovne? In v tem primeru: kako naj jih umestimo v jezikoslovno tradicijo? O tem več v razdelku 4.

Z današnjega stališča so bile jezikoslovne vede v antiki izrazito interdisciplinarne.⁴ Nastale so znotraj filozofije, se preobrazile v samostojno *tehne* in se spajale z drugimi vedami: z retoriko, literarno zgodovino in teorijo, logiko, teologijo. Antične jezikoslovne vede so bile empirične in spekulativne obenem. To je tudi razlog, da ne moremo govoriti o antičnem jezikoslovju v sodobnem smislu; zato pa uporabljamo v historični perspektivi izraz jezikoslovne vede, ki je sicer uporaben in smiseln tudi danes. Po eni strani je bil v antiki jezik prvič v zahodnem svetu izoliran in obravnavan kot samostojni predmet znanosti, po drugi strani pa se je ravno takrat uveljavila zavest o nujni povezanosti jezikoslovnih ved.

Iz časa največjega razcveta grščine in latinščine (iz t. i. zlatih dob) nimamo veliko ohranjenih slovnčnih in sploh jezikoslovnih del; ta so se nam ohranila šele iz poznejših dob – iz helenistične dobe za grški jezik in iz pozne cesarske dobe za latinskega – kot poslednji poskus ohranjanja oblik, katerih spreminjanje je ogrožalo obstoj kultur. Klasična grščina in latinščina se počasi umikata novim jezikom, sami ohranjata status učenih jezikov intelektualne elite, javne uprave in cerkvenih hierarhij. Kljub temu da se latinščina na Zahodu in grščina na Vzhodu počasi a nenehno spreminjata in oddaljujeta od klasičnih oblik, ohranjata nekakšno jezikovno tradicijo (Markowski 1981). Hkrati pa postajajo slovnice mimo zgolj normativnih in pedagoških ciljev vseobsegajoče razprave o jeziku, kjer se pojavljajo še osnove

⁴ Za take jih lahko imamo seveda s perspektive epistemologij 20. stoletja. Antični avtorji sami niso nikoli govorili o interdisciplinarnosti – ne izraz ne pojem torej nista njihova.

retorike, metrike in vsega, kar sodi v okvir nekega bolj ali manj splošnega jezikoslovja (Desbordes 1983).

Diogen Laercij je v Življenjih filozofov zapisal, da se je Platon prvi zanimal za moč slovnice. Za slovnico bo trditev mogoče res držala, vemo pa, da so se s problemi, ki jih je spekulaciji postavljaj jezik, filozofi zanimali tudi že pred Platonom (Fridl 2001). Med nam znanimi filozofi, ki so nam v svoji zapuščini posredovali tudi teorije jezika, so vsi pomembnejši predsokratiki: Pitagora, Heraklit, Parmenid, Demokrit, Protagora, Gorgij in še nekateri drugi (Sacchetto 1990). Platon in Aristotel predstavljata dva pomembna mejnika v razvoju filozofije (jezika) na eni strani in jezikoslovja na drugi. Z njima se namreč sinteza empirije in spekulacije, ki je bila značilna za arhaično obdobje,⁵ prelomi. Platon lahko danes velja za utemeljitelja filozofije jezika. Aristotel, Platonov naslednik, je odprl vrata širokemu spektru jezikoslovnih ved. Najpomembnejši pa niso bili posamezni zaključki, do katerih je prišel v svojem delu, ampak njegov izhodiščni temelj, da je jezik konvencionalne narave. Prav s to ugotovitvijo je utemeljil (pa čeprav posredno) status »tehnične«, širše morda »empirične« lingvistike. Obenem pa je Aristotel razvijal tudi filozofsko spekulacijo o vrednosti jezika. Nekateri (na primer francoski jezikoslovec in filozof Benveniste) so sredi strukturalistične vznesenosti 20. stoletja menili, da je prav široka in raznolika raba glagola *biti*, ki je izpričana v vseh indoevropskih jezikih, spodbudila začetek filozofskih raziskovanj *Biti* (Benveniste 1988).

Kot rečeno, je za zgodovino grškega in s tem sploh antičnega jezikoslovja najpomembnejše helenistično obdobje. V Pergamu in v Aleksandriji so takrat ustanovili grške raziskovalne ustanove z velikimi knjižnicami in številnimi poklicnimi (in od države plačanimi) raziskovalci. Jezikoslovne vede so bile tesno povezane z literarnimi: filologija se je rodila v helenistični dobi. Naloga filologov je bila preučevanje in poučevanje klasične grške književnosti in njenega jezika. Ti dve potrebi – potreba po »tehnikih« preučevanja literarnega jezika in po »tehnikih« poučevanja grščine kot enotnega jezika – sta izrisali razmejitev med »metafiziko« in »tehniko« jezikoslovja. Slovnica (gramatika, *tehne grammatike*) se je začela počasi osamosvajati in se čedalje bolj oddaljevati od filozofije in logike. Namen slovnice ni bil v razmišljanju o jeziku, temveč v določanju, kakšen naj bo »pravi« grški jezik, ki je bil v nenehnem stiku z drugimi jeziki sredozemskega območja in torej podvržen

⁵ Že v tem obdobju lahko ločujemo med »spekulativno« lingvistiko, značilnejšo na primer za orfike in pitagorejce, in »pragmatično« lingvistiko, katere glasniki so bili sofistiki (Gambarara 1989).

številnim zunanjim vplivom. Treba je bilo postaviti normo jezika, še prej pa določiti merila zanjo.

3 Antične vede znotraj jezikoslovne tradicije Zahoda

3.1 O glasovih in črkah

Večine jezikoslovnih ved, ki jih poznamo danes, Grki niso poznali – vsaj ne z imeni in termini, ki se nam zdijo običajni in samoumevni. Prav tako niso poznali pojmov, po katerih so danes te vede poimenovane. Pa vendar: te pojme so poznejši jezikoslovci poimenovali prav z izrazi, ki so jih prevzeli od Grkov in jih uporabili za novotvorbna poimenovanja posameznih teoretskih postulatov. Zapleteno sosledico velja pojasniti s primerom. Vzemimo fonetiko/fonologijo in morfologijo. Grki fonema (v smislu pomenskorazločevalnega glasu) niso poznali; pač pa so govorili o *fone*, glasu nasploh. Prav tako niso poznali morfema, pač pa so govorili o *morfe*, obliki. Oboje (glasove in oblike) so tudi temeljito preučevali. Zato lahko trdimo, da smo vsaj temelje fonetike/fonologije in morfologije podedovali od Grkov, čeprav sta bila tako fonem kot morfem identificirana oz. teoretsko skonstruirana šele veliko pozneje. Pot, ki je privedla do te identifikacije (torej tradicija teh jezikoslovnih ved), pa se je začela v antiki.

Raziskave na področju fonetike so bile v antiki že zelo natančne in mestoma izredno podobne raziskavam, ki bi jih z današnjega vidika imenovali systemske. Platon, ki je bil vse prej kot sodobni formalist, je na primer že v klasični dobi sestavil systemsko sliko grških fonemov, tako da je ločil vokale od konzonantov, konzonante pa na zvočnike in nezvočnike (Fileb, 18b; Kratilos, 424c; Teajtet, 203b).⁶ Stoiki so šli še dlje. Razločevali so med »fonetično vrednostjo« črke (danes bi rekli: fonemom /a/), njenim zapisom (obliko, npr. A) in imenom (alfa). S preučevanjem strukture zloga so ugotovili, da so nekateri zlogi znotraj jezika mogoči in udejanjeni, drugi mogoči, a neudejanjeni, tretji pa sploh nemogoči.⁷

⁶ Platonovi dialogi so slovenskemu bralcu dostopni v zbranem delu z bogato spremno besedo in referencami (Platon 2004).

⁷ Stoiško teorijo lahko le s težavo rekonstruiramo na podlagi primarnega gradiva, ki je ohranjeno le po fragmentih. Veliko več je sekundarnega gradiva. Tudi ta povzetek je iz dela *Življenja filozofov Diogenesa Laertiusa*. Ker njegovo delo še ni bilo prevedeno v slovenščino, navajam italijansko izdajo, ki sem se je posluževala pri svojem delu (Diogene 2000).

Med slovnicarji (torej med avtorji, ki so se ukvarjali skoraj izključno s preučevanjem jezika) lahko izpostavimo danes na področju fonetike predvsem avtorsko delo Dionizija Tračana, ki je razložil labialne, dentalne in guturalne triade ter likvide (ustnike, zobnike, mehkonebnike in drsnike).

3.2 O besedah, njihovih oblikah in kategorijah

Največ je antično jezikoslovje prispevalo k razvoju morfologije, čeprav še ni izluščilo elementa morfema in je za osnovno enoto morfologije jemalo kar celo besedo (razdeljeno na zloge kot neposredno manjše enote). Besedne vrste, njihove kategorije in zavest o njihovih prvotnih skladijskih vlogah⁸ smo podedovali od Grkov, predvsem pa od Rimljanov, saj so latinske slovnice iz poznoantičnega obdobja ohranjale jezikoslovno tradicijo skozi ves srednji vek.

Čeprav so o besednih vrstah vsaj bežno govorili že sofisti, kot nam poroča Aristotel, za njimi pa baje Sokrat, je osnovno delitev med imenom in tistim, kar je o njem povedano, opravil Platon. Prvo (ime) je poimenoval *onoma*, drugo (tisto, kar je o imenu povedano) pa *rēma*.⁹ Odločilen za nadaljnje delitve je bil Aristotelov poseg (Bordoni 1994), ki je zgornjima dvema vrstama dodal še tretjo, sicer dokaj nedefinirano skupino t. i. *syndesmoi* (dobesedno: vezi), in četrto, *arthra* (dobesedno: ud, člen). Stoiki so še izpopolnili sistem besednih vrst (jih na primer ločili na pregibne in nepregibne, prve nato še na sklonljive in nesklonljive) in slovnčnih kategorij; posebno pozornost so namenili glagolskima kategorijama časa in vida (Grgič in Žagar 2004).

Njihove teorije je v 1. stoletju pr. n. š. povzel Dionizij Tračan v prvi nam znani »preglednici«⁸ grškega jezika, spisu *Tehne grammatike*. Delo Dionizija Tračana je bilo po vsej verjetnosti večkrat prepisano in najbrž v kaki podrobnosti tudi

⁸ Tu moramo na kratko omeniti, da se je morfologija razvila skoraj vzporedno s fonetiko in etimologijo, sintaksa pa na njuni podlagi skoraj dve stoletji kasneje, kot nam dokazuje delo Apolonija Diskola iz 2. stoletja n. š.

⁹ Izraza prevajamo danes najpogosteje s terminoma *samostalnik* in *glagol*, čeprav ne povsem natančno. *Onoma* je večinoma določen na podlagi pomenskih in oblikovnih kriterijev (torej kot »ime«, čeprav tudi kot »samostalniška besedna zveza«), *rema* pa običajno definiran skladijsko (se pravi kot povedek), zato pa vključuje na primer tudi pridevnike, ki nastopajo v vlogi povedkovih določil.

spremenjeno. Na področju morfologije je določil osem besednih vrst in se pomudil ob grškem glagolu, ki ga je razlagal tako, kot ga v bistvu še danes razlagajo vse slovnice klasične grščine.

Takrat sta se razvili teorija o »pravilnosti« (danes bi rekli: predvidljivosti) jezikovnih pojavov in njej nasprotna teorija o njihovi »nepravilnosti« oz. nepredvidljivosti. Nasprotujoči si stališči poznamo z imenoma analogija in anomalija. Stališče analogistov je, da je mogoče vse jezikovne pojave vseh ravnin jezika vključiti v vzorce (paradigme), na podlagi katerih je nadalje mogoče razlagati in predvidevati pojavne oblike znotraj sistema. Dionizij Tračan je tako na primer trdil, da je raziskovanje morfologije jezika izračunavanje analogij; Sekst Emipirik je v 2. stoletju ostro kritiziral analogiste, ki so se vmes spustili tako daleč, da so si prizadevali »popraviti« paradigme, v katerih so se pojavljale nepravilne oblike oz. oblike z različnimi koreni (Robins 1967). Več sreče so imeli, vsaj na začetku, anomalisti, ki so trdili, da je v vsaki paradigmi, če smo natančni, kaka posebnost. In res se je ob učenju grščine kot tujega jezika novim govorcem najbrž res tako zdelo. A filologi so kaj kmalu odkrili, da je pregibanje pravzaprav dvoje: eno, sinhrono, bi lahko danes poimenovali oblikospreminjevalno in oblikotvorno pregibanje, drugo, diahrono, pa besedotvorno pregibanje. Medtem ko je prvo vsaj načeloma veliko bolj zvesto izhodiščnim vzorcem, je v primeru besedotvornih pojavov težje izpeljati paradigmo (algoritem). Še težje je takrat, ko v igro vstopi ne le oblika, ampak tudi pomen besede.

3.3 Pisanje slovníc

Po Grkih smo podedovali poklic slovníčarja, torej poklicnega raziskovalca jezika in pisca slovníc. Delo Dionizija Tračana smo že omenili. Po njem se je zgledovalo več slovníčarjev, na primer sintaktik Apolonij Diskolos, ki je po sodobnih rekonstrukcijah napisal prvo izčrpno delo s področja skladnje. Apolonijev sin Herodijan je obravnaval tisto, čemur bi danes rekli pravopisno-pravorečna tematika. Dela teh treh jezikoslovcev so slovela še dolgo po njihovi smrti, bila prevedena in komentirana, pa tudi skrajšana in prilagojena. V teh oblikah (imenovanih *sholia*) so krožila po vsem rimskem in kasneje bizantinskem cesarstvu.

Rimljani so od Grkov prevzeli skoraj vse tisto, kar bi danes z eno besedo imenovali kultura, materialna ali duhovna. Celó grški jezik je v vsej vzhodni polovici rimskega cesarstva ohranil svoj položaj (tudi v javnem življenju), medtem ko je na Zahodu

latinščina skoraj povsem zbrisala sledi jezikov, ki so jih tam živeča ljudstva govorila pred zmagovitimi rimskimi pohodi.

Latinski jezikoslovci so od Grkov povzeli osnovne miselne sheme in jezikoslovne kategorije.¹⁰ Pri tem so jim bile v pomoč podobnosti med obema jezikoma; tam, kjer so bile razlike res očitne (latinščina, na primer, ne pozna glagolskega naklona optativa), pa je bilo treba grške teorije le nekoliko »prikrojiti«¹¹ novim potrebam. Sicer pa Rimljani po splošnem prepričanju niso bili (to velja za jezikoslovje, pa tudi za druge znanosti) teoretiki: z redkimi, a zato nič manj pomembnimi izjemami so znanje, ki so jim ga posredovali Grki, uporabljali v praktične namene. Tako jim je bila gramatika le skupek pravil, ki se jih je bilo treba naučiti – učitelji pa so bili pogosto celo sužnji patricijskih družin ...¹¹

Prvi pomembnejši nam znani latinski jezikoslovec je Varon. Njegovo delo *De lingua Latina*, v celoti posvečeno jezikoslovnim vprašanjem, je obsegalo petindvajset knjig. Ohranilo se jih je samo šest (zvezki od 5 do 10) in nekaj fragmentov iz drugih devetnajstih knjig. Iz ohranjenih delov sklepamo, da je Varon delil jezikoslovje na tri osnovna, bistvena poglavja: etimologijo, morfologijo in sintakso.¹² Vsak jezik je po njegovem mnenju na začetku »reven«, saj premore le nekaj osnovnih imen, ki jih govorci dodelijo stvarēm. Iz teh osnovnih imen nastajajo potem vedno nove in nove besede, po eni strani s fonetskimi spremembami (različicami), po drugi s spreminjanjem prvotnega pomena. Medtem ko je bil Varon za današnje kriterije »slab«¹³ (ali celo nikakršen) etimolog, velja še vedno za odličnega opazovalca sinhronih pojavov. Podobno kot pred njim aleksandrijski filologi je tudi sam opazil, da je pregibanje besed lahko oblikotvorno (*declinatio naturalis*) ali besedotvorno (*declinatio voluntaria*). Pri besednovrstnih delitvah je upošteval tri kriterije: pomenskega, skladskega in oblikoslovnega; slednjemu je posvečal največ pozornosti. Po Varonu se je latinsko jezikoslovje (vsaj po tem, kar lahko sklepamo na podlagi ohranjenih dokumentov) šele začelo razvijati. Dotlej Rimljani še niso imeli izdelane slovnice, pa tudi ne slovarjev svojega jezika.¹³ Kontinuiteti v razvoju

¹⁰ Včasih tudi tako, da so izvirno grško izrazje celo narobe prevedli v latinski jezik. Tak je primer latinskega akuzativa (*accusativus*), ki je bolj ponesrečen prevod grškega oz. stoiškega izraza *aitiatikē* iz glagola *aitiáomai*: *krivim, dolžim*, a tudi: *navajam, trdim, pripisujem komu kaj* (Coseriu 2003).

¹¹ O tem nam poroča Svetonij v delu *De grammaticis* (Desbordes 1983 in Christies 1979).

¹² Prim. Varon, *De lingua latina*, 8.1. Besedilo je bilo delno objavljeno tudi v slovenščini (Varro 2002).

¹³ Točneje bi bilo reči, da se nam zgodnja slovnica dela niso ohranila. Sklepamo, da so bili to v glavnem učbeniki, ki niso dosegali statusa razprave, zato jih takrat, ko so se zdeli zastareli, enostavno niso več prepisovali in širili med učenci.

latinskega jezikoslovja lahko sledimo šele od 1. stoletja dalje (Keil, 1870). Med latinskimi slovničarji sta še danes najbolj znana Donat in Priscijan,¹⁴ na Slovenskem pa je več zanimanja pri raziskovalcih deležen Varon (Babič 2000 in Ahačič 2000).

Prav Donat in Priscijan sta imela največ zaslug za to, da se je učenje latinske slovnice ohranilo skozi ves srednji vek in pravzaprav z neznatnimi spremembami še vse do današnjih dni. Njuno delo, s katerim se zaključuje poglavje antičnega jezikoslovja, predstavlja most med antično in srednjeveško kulturo ter nadalje modernim svetom. Slovnice grškega in latinskega jezika, ki so se ohranile iz antičnega obdobja, so bile podlaga za nadaljnje raziskave vseh vej in smeri jezikoslovja.

4 Antične vede izven jezikoslovne tradicije Zahoda

4.1 O pomenih

V helenistični dobi je imela velik uspeh veja jezikoslovja, ki ji pravimo etimologija. Ob historični etimologiji, ki je bila v svojem bistvu povsem sorodna naši, moderni, so antični avtorji poznali še t. i. metafizično etimologijo, katere cilj je bilo odkrivanje »skritih«, a baje ravno zaradi tega bolj avtentičnih pomenov besed.

Tu pa se pojavi eno od bistvenih vprašanj historiografije jezikoslovnih ved. Namreč: kako preučevati in kakšen odnos imeti do tistih jezikoslovnih ved iz preteklosti, ki bistveno odstopajo od današnjih meril, paradigem, epistemologij in modelov? V zgornjem razdelku tega prispevka ni bilo večjih težav: grška fonetika in morfologija se bistveno ne razlikujeta od sodobnih; ob vsakem primeru najdemo kako vez s tistim, kar nam je znano, domače, znanstveno sprejemljivo. A kako obravnavati tiste vede, ki se bistveno razlikujejo od vsega, čemur bi danes rekli znanost? Antična etimologija je lep primer tega.

Poleg etimologije helenističnih jezikoslovcev, ki predstavlja dejansko podlago za današnjo, sodobno etimologijo, so v antiki poznali še »drugačno« etimologijo, ki ji danes pravimo metafizična ali tudi simbolična etimologija. Njen namen je bil za današnje pojmovanje jezikoslovnih ved povsem neznanstven: iskanje skrivnih, neznanih pomenov besed, ki govorca postavljajo v stik z božanstvom, ki imajo

¹⁴ Njuni temeljni deli nosita naslova *Ars grammatica* in *Institutiones rerum grammaticarum*.

gnozeološki, hevristični in eshatološki pomen. Narava pomena in pomenjanja je simbolna, referenca jezikovnega znaka pa meta-fizična, je predpostavljala taka etimologija. Njen cilj torej ni bil »znotraj« jezikoslovja (npr. razložiti neki jezikovni pojav), ampak »izven« njega: v filozofiji, v teologiji, v obredju. Zanje so se zanimali predvsem filozofi in teurgi;¹⁵ razvila se je znotraj misterijskega obredja; povezovala se je z numerologijo, mantiko in magijo; ohranila se je v ezoteričnih filozofijah in vedah (na primer v alkimiji (in kabali), pa tudi v nekaterih herezijah, na primer v gnozi (Grgič 2005b) – ali vse to pomeni, da je zgodovina jezikoslovja ne sme obravnavati?

Vprašanje, ki si ga po mojem mnenju moramo zastaviti, ni »kaj smo z zavračanjem takih epistemologij pridobili« – na to vprašanje navsezadnje posrečeno odgovarja že slika sodobnih jezikoslovnih ved. Vprašanje, ki si ga moramo zastaviti, je: kaj smo izgubili? Je morda tudi v metafizični etimologiji kaj takega, kar bi se dalo izluščiti in s pridom uporabiti v sodobnih raziskavah? Da na taka vprašanja odgovorimo, je seveda potrebno najprej raziskati, analizirati in razumeti tudi tista področja, ki smo jih doslej puščali vnemar.

4.2 O znakih, simbolih in tekstih

Podobno vprašanje se pojavlja tudi takrat, ko raziskujemo nekatere druge jezikoslovne vede. Na primer semiotiko. Status semiotike znotraj jezikoslovnih ved je tako ali tako sporen – semiotika sicer obravnava jezik kot sistem znakov, a to ni le verbalni jezik, s katerim se običajno ukvarja jezikoslovje. Ne da bi bilo vprašanje odnosov med semiotiko in jezikoslovjem kdaj koli dokončno definirano (bilo je pa večkrat zastavljeno), sta eden k drugemu vendarle marsikaj prispevala in se skupaj ali vsaj vzporedno razvijala. To smemo trditi tudi za antiko, čeprav je bila antična semiotika v marsičem drugačna od sodobne.

Če vzamemo, da je semiotika veda o znakih (kar je zelo široka definicija), potem moramo priznati, da so se s tako vedo ukvarjali že predsokratiki. Aristotel je nato zapisal, da je jezik najprej znak, nato pa še simbol tega, kar spoznava duša (Morpurgo-Tagliabue 1967). Znaki so že živalski glasovi in njihova govorica; samo človeški

¹⁵ Med njimi tudi veliki misleci klasične in poznoantične dobe, npr. Platon, Filon Aleksandrijski, Proklos in drugi. Najbolj znano delo s področja metafizične etimologije je Platonov dialog *Kratilos*.

jezik pa je tudi simbol, nadgradnja preprostega znaka, indica duševnih stanj.¹⁶ K definiciji znaka so nedvomno največ prispevali stoiki in prav njihova semiotika je bila doslej najbolj natančno raziskana. Zakaj? Ker je bila stoiška semiotika neproblematično skladna s sodobno, stoiška definicija znaka pa najbolj podobna Saussurjevi. Historiografija jezikoslovja pa se ne sme zreducirati na iskanje alibijev za sodobne raziskave, ampak mora raziskati tudi tista področja, ki se za sodobno znanost o jeziku ne zdijo relevantna.

Vprašanje, mimo katerega ne moremo, je: kakšne so bile druge semiotike antike? Kako, kam in sploh če vključiti v zgodovino semiotike tudi tiste avtorje, ki so znak razumeli popolnoma drugače, kot ga razumemo danes?

Res je namreč, da se je pomemben segment antične semiotike razvil znotraj misterijskega obredja in je imel torej izrazito ezoteričen značaj. Ta semiotika se je ukvarjala primarno s simbolom, ki mu je sicer priznavala nekatere značilnosti znaka, hkrati pa tudi specifično elementa, ki tvori specifične tekste: mite, oraklje, obredna besedila. Obenem je ta drugačna semiotika bistveno pogojevala antično razumevanje dveh temeljnih tekstovnih praks: pisanja in branja.

4.2.1 Pisanje, pisava

Strukturalistično stališče, da je pisava drugotni znak (znak znaka), je sodobno jezikoslovje podedovalo od Grkov.

Za Grke je bila zapisana beseda le grafični prenos izgovorjene besede, ki je bil predvsem praktično uporabljiv. Grška pisava je bila abecedna; to pomeni, da je bila docela vključena v jezik kot samostojen sistem znakov (najprej verbalnih in nato še pisnih). Ti znaki (recimo: grške črke) z ničimer ne referirajo na nejezikovne sisteme. Tak model – model korespondenc med fonemom in njegovim potencialnim zapisom (črko) – je podedovala zahodna tradicija. V drugačnih kulturnih okoljih pa so seveda možni in konkretno prisotni tudi drugačni modeli odnosov govor – pisava. Egipčanska pisava, ki jo poznamo pod imenom hieroglifi, ni nastala kot prenos govorjene besede v grafično obliko, ampak, podobno kot mezopotamska,

¹⁶ Aristotelovo razločevanje med znakom in simbolom se je izgubilo že v 6. stoletju z Boecijevim prevodom dela *Peri hermeneias* v latinščino (*De interpretatione*), v katerem sta oba grška termina prevedena z istim latinskim izrazom (*notae*).

kot vzporedni sporazumevalni kod. Kot na splošno pri vseh piktografskih pisavah, je bila tudi v starem Egiptu ključnega pomena za razumevanje zapisanega besedila interpretacija. Piktografskih pisav namreč ni mogoče enostavno brati, tako kot počnemo z abecednimi pisavami; piktografske pisave imajo to lastnost, da so simbolične. Zanje velja, da predpostavljajo nearbitrarnost vezi med označevalcem in označenim.

Grška abecedna pisava pa ni bila simbolična. Bila je znakovna, torej sinhrono gledano prav gotovo arbitrarna in do določene mere celo konvencionalna.¹⁷ Zato sama po sebi ni imela nikakršnega izrazitejšega simboličnega pomena; čeprav te rabe ni mogoče povsem izključiti, pa gotovo ni niti mogoče trditi, da bi bila primarna. Grška pisava je bila »demokratična«: ne v smislu kake splošne pismenosti, ki bi bila za antiko nepojmljiva, ampak v smislu, da ni pripadala le svečenikom.

Tako (znakovno) pojmovanje pisave je po Grkih podedovala rimska kultura. Ena od bistvenih razlik med Rimljani in Grki je bila glede pisave v tem, da so Rimljani res zapisovali tudi številke s črkami oz. s pomočjo črk, črke same pa zanje niso imele kake numerične vrednosti; za Grke pa je imela, nasprotno, vsaka črka tudi numerično vrednost. Grške črke so bile tako hkrati znamenja glasov (oz. fonemov) in števil. Razprava o takem pojmovanju fonema (glasu) in črke bi nas v tem prispevku privedla predaleč: obravnavati bi morali namreč zapleteno razmerje med lingvistiko in numerologijo. Od izmerljive in preverljive frekvence glasu nas branje antičnih besedil privede do teorije o mistični moči glasu in njegovi »enosti« s kozmosom. Tako pojmovanje glasov in fonemov je značilno predvsem za ezoterično tradicijo, vezano na posamezna religiozna okolja: (židovsko) kabalo, (krščansko) gnozo in, baje, (islamski) sufizem.

4.2.2 Branje, berilo

Podobne razlike opazamo tudi v razkoraku med danšnjim in antičnim pojmovanjem branja. Grška kultura je bila v prvi vrsti oralna; temeljila je na ustnem izročilu, zapis in branje tega zapisa pa sta bila le »pripomočka«, ki sta imela predvsem

¹⁷ Podoba grške pisave in način zapisovanja se je na primer v času spreminjal. Diakritična znamenja (naglasne in pridihne), katerih naloga je označevati mesto in vrsto naglasa, je na primer grška pisava dobila ob začetku 2. stol. pr. n. š. Uvedbo pripisujemo aleksandrijskemu slovníčarju Aristofanu iz Bizanca (Robins 1967).

praktičen značaj. To značilnost je do določene mere ohranila tudi rimska kultura. S krščanstvom, ki je tako kot židovstvo religija knjige, se je odnos do zapisane besede spremenil, s tem pa se je spremenilo tudi pojmovanje in način branja.

Ne Grki ne Rimljani niso imeli svete knjige, zato tudi branje praviloma ni imelo obrednega pomena. K temu moramo dodati pojasnilo: čeprav branje za pogana ni imelo nikakršne religiozne funkcije, je vendarle opravljalo neko estetsko vlogo. *Lectores* so bili sužnji, zadolženi za branje; take naloge so lahko opravljale tudi ženske.

Šele od 3. stol. dalje *lectores* niso več le sužnji bralci; služba lektorja dobi uradno priznan status v cerkveni hierarhiji, podobno kot škof ali duhovnik. To nam seveda priča o dejstvu, da se počasi spreminja tudi pojem branja. V primeru Knjige, *Svetega pisma*, je tisti, ki je besede vtisnil, deloval po božjem navodilu. Zato je *Sveto pismo* kraj oz. prostor božje besede. In tako kot romar prehodi neko ozemlje (*pagus*) na poti k svetišču, gre bralec po straneh knjige (*pagina*) do božjega razodetja in do božje resnice. To je *lectio divina*. Branje je bilo del obreda – in tak status ima v krščanski liturgiji navsezadnje še danes. Zato je bilo vse pojmovanje *lectio* prežeto s simboliko.

Tudi v poganskem svetu so poznali pojem utelešanja božje besede v glasu človeka. Na to namigujejo pričevanja o misteričnih obredih, ko je posvečenec izgovarjal navidez nerazumljive glasove; del te tradicije je, po vsej verjetnosti prek gnoze, prišel v krščanstvo in zaznamoval vsaj del krščanskega obredja, tj. branje *Svetega pisma*.

Tu smo že v srednjem veku, ko se epistemologije jezikoslovja ponovno zasučejo: lep del tistega, kar so raziskovali antični avtorji, se ohrani; drugi del se porazgubi, potone v pozabo ali se ohrani le znotraj t. i. ezoterične tradicije Zahoda. Vprašanje, ki si ga zgodovina vede mora zastaviti, je: zakaj določene teme danes niso več v razvidu jezikoslovja? Kako je potekal proces »ezoterizacije« in torej »razznanstvenja« posameznih tem?

5 Sklep

V historični perspektivi preučevanja jezikoslovnih ved se nam prikažejo epistemologije, ki se nam zdijo »nove«, medtem ko gre v resnici le za vede, ki niso

oblikovale tradicije ali so se od nje oddaljile. Njihovo preučevanje nam pomaga pri razumevanju pojmov in pojavov, ki ostajajo sicer težko določljivi. V prispevku sem skušala zelo sintetično prikazati dva taka pojavi.

Prvo vprašanje predstavlja pojmovanje pisave in branja v zahodni kulturi. To lahko celostno analiziramo šele, če v semiotiko poleg pojma znaka vključimo tudi pojma simbola in simboličnosti. Drug podoben problem nam postavlja t. i. metafizična etimologija, ki se zdi z današnjega gledišča popolnoma neuporabna. Vprašanje, ki ostaja zaenkrat odprto, je: kaj nam lahko preučevanje te in podobnih ved pove o jeziku?

Na obe vprašanji seveda ni mogoče odgovoriti, če preučevanje teh ved s pretvezo večje znanstvenosti puščamo v nemar. Nasprotno: ena od možnih raziskovalnih smeri predvideva obravnavo in analizo tistih besedil, ki ne sodijo v jezikoslovno tradicijo Zahoda, ki torej niso ne slovnice ne jezikoslovne razprave, ampak dela, ki jezik obravnavajo izven konteksta neke bolj ali manj natančno definirane jezikoslovne vede.

Literatura

Ahačič, K., 2000: O analogiji in njeni rabi v slovnici *De lingua Latina* Marka Terencija Varona. *Jezikoslovni zapiski* 9/1. 97–112.

Auroux, S. idr. (ur.), 1985: *La linguistique fantastique*. Paris: Clims – Denoel.

Babič, M., 2000: Razmerje med jezikovno normo in rabo v Varonovem delu *De Lingua Latina*. *Razprave. Razred za filološke in literarne vede* 17. 155–162.

Benveniste, E., 1988: *Problemi splošne lingvistike I*. Ljubljana: ŠKUC Filozofska fakulteta.

Bordoni, G. L., 1994: *Linguaggio e realtà in Aristotele*. Roma – Bari: Laterza.

Borst, A., 1957–1963: *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinungen über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*. Stuttgart: Hiersemann.

Christies, J., 1979: *Sklaven und Freigelassene als Grammatiker und Philologen im antiken Rom*. Wiesbaden.

Coseriu, E.: 2003: *Geschichte der Sprachphilosophie*. Tübingen – Basel: Francke.

Desbordes, F., 1983: La grammaire antique et l'originalité de Varron. *Travaux d'Histoire des Théories Linguistiques* I/1.

- Diogene Laerzio, 2000: *Vite dei filosofi*. Ur. M. Gigante. Roma: GLF editori Laterza.
- Fridl, I., 2001: *Jezik v filozofiji starih Grkov. Pot do stoiškega pojma lekton*. Maribor: Obzorja.
- Gambarara, D., 1989: *L'origine des noms et du langage dans la Grèce ancienne*. Auroux, S.: *Histoire des idées linguistiques*. Liege: Mardaga.
- Grgič, M. in Žagar, I. Ž., 2004: *Čas in dejanje v jeziku*. Ljubljana: *Cf.
- Grgič, M., 2005a: *Vprašanje semiotike v pozni antiki in zgodnjem srednjem veku*. Doktorska disertacija. Mentor Igor Ž. Žagar. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
- Grgič, M., 2005b: Filon Aleksandrijski: jezik alegorije in alegorije jezika v grško-judovski filozofski sintezi. *Annales, Ser. hist. sociol.* 15/2. 385–394.
- Keil, H., 1870: *Grammatici Latini*. Lipsiae.
- Markowski, M., 1981: Sprache und Logik im Mittelalter. Beckmann, J. P. idr. (ur.): *Sprache und Erkenntnis in Mittelalter. Miscellanea Mediaevalia*. Berlin – New York: De Gruyter.
- Morpurgo-Tagliabue, G., 1967: *Linguistica e stilistica in Aristotele*. Roma: Edizioni dell'Ateneo.
- Platon, 2004: *Zbrana dela*. Prev. G. Kocijančič. Celje: Mohorjeva družba.
- Robins, R. H., 1967: *A Short History of Linguistics*. London: Longman, Green and Co.
- Sacchetto, M., 1990: *Il "Cratilo" di Platone e la filosofia del linguaggio dai Presocratici agli Stoici*. Milano: Paravia.
- Scalia, G., 2002: Il ritmo del testo. Bocchi, G.-Ceruti, M. (ur.): *Origini della scrittura. Genealogie di un'invenzione*. Milano: Paravia – Mondadori.
- Uhlig, G., 1883: *Grammatici Graeci*. Leipzig.
- Varro, M. T., 2002: O podobnosti in nepodobnosti: De lingua latina X. Prev. K. Ahačič. *Keria* 4/1. 109–137.